

AJALOOKULTUURI PRETENSIOONID

**Kommentaariks Jörn Rüseni
initsiatiivile**

Vastusena küsimusele, mida õigupoolest taotletakse XX sajandi lõpu ajaloo teooria uudiskeelendiga "ajalookultuur", võib öelda nii: ajaloo eri fenomenivaldade *mõistelist sünteesi* ühe tervikvaldkonna – ajalookultuuri – uurimisaineks. Jörn Rüseni (1938) initsiaatori rolli selle taotluse viimisel kontseptsiooni tasemele 1990. aastate esimesel poolel näitavad eelkõige ta kolm programmilise iseloomuga artiklit: "Ajalookultuur uurimisprobleemina" (1992), "Mis on ajalookultuur? Arutlusi uuest viisist ajaloo üle järele mõelda" (1993) ja "Ajalookultuuri mõistuspotsiaal" (1994). Needsamad artiklid moodustavad tema teose *Ajalooline orienteerumine* kolmanda osa,¹ lõpuosa, millele kaks esimest osa, eelosa, on selles mõttes nagu ettevalmistus: I. Ajaloolise mõtestamise alused ja mõõtmel, II. Ajalooteaduse ratsionaalsus, III. Ajalookultuuri meenutustöö. (Esimesse ossa kuuluv artikkel "Ajaloolise mõtestamise struktuurid" on juba eesti keeles ilmunud.)² Raamatu osade sisemine loogika viibki ajaloo teaduse analüüsist lähtudes ja sealt edasi ajaloo teaduse meetodite käsitluse kaudu lõpuks välja ajalookultuuri kontseptualiseerimiseni. Nii võib kogu teost võtta ajalookultuuri poole liikumise manifestat-

sioonina. Tekstilise kinnituse teose sellise retseptsiooni kasuks annab autor ühes kohas ise nagu möödaminnes: "Ajalooteadvusest on vaid väike samm ajalookultuurini."³ Ajalookultuuri kontseptist kõneleb Rüsen üldkontseptsiooni tasemel ja loetleb samas terve rea uurimisülesandeid, mis on hõlmavad kategooriaga "ajalooline" kaheti. Kahetiselt – ühisuses ja erisuses – sellepärast, et ajalugu puudutab mingil määral igat kultuurielu valda, sulamata lõplikult ühessegi neist; teisisõnu: ta on põhimõtteliselt ühendatud "pea kõigi" kultuuri vormidega ja samaaegselt moodustab ta neis vormides ka teatud "spetsiifikumi". Võiks öelda, et ajalookultuur on siis oma praktilise taotluse poolest midagi sellist nagu ühiskonna *ajalooteadvuse kood*.

Kuid kas me ei peaks tänapäeval nägema ajalookultuuri tervikvaldkonna metsa tagant ka erinevate ajalookultuuride puid? Üldiselt on kultuur uurijate silmis universaalne ja funktsionaalne, "kultuur tervikuna [on] ainult aparaat, mis seisab inimese eksistentsi teenistuses".⁴ Aga meile omases veendumuses, et "kultuur üldse eksisteerib ainult erinevates kultuurides",⁵ näib tegelikult peituvat meie kaasaegne kultuurirelativistlik teadvus, mis ilmselt niisamuti tuleks integreerida ajalookultuuri uurimisainesse.⁶ Et saada paremat ettekujutust ajaloo "kohast elus" pöördumisega kultuuri poole, peame arvestama ajaloolise kultuuriprotsessi vaimsete tagajärgedega "elu reaalsusele" sotsiaalses vormis. Juhul kui need tähelepanekud on õiged, tuleks ajalookultuuri põhimõistesse

¹ J. Rüsen, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*. Köln/Weimar/Wien, 1994, lk 209–258.

² J. Rüsen, *Ajaloolise mõtestamise struktuurid* [tlk M. Kivimäe]. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 1999, nr 2, lk 29–36.

³ J. Rüsen, *Historische Orientierung* (nagu märk. 1), lk 213.

⁴ G. Ränk, *Termodünaamika ja inimese eksistentsistruktuur* (1960). – Id., *Müüt ja ajalugu* [koost. P. Runnel] (Eesti mõttelugu 32). Tartu, 2000, lk 185.

⁵ H. Schnädelbach, *Kultur und Kulturkritik*. – Ders., *Zur Rehabilitierung des animal rationale. Vorträge und Abhandlungen 2*. Frankfurt a. M., 1992, lk 164.

⁶ Ants Viires on juhtinud mu tähelepanu sellele, et ajalookultuuri kontseptsioonil ei tohiks puududa *komparativistlik* mõõde, seega rahvuslike aja-

lookultuuride võrdlusemoment. Rüsen osutab samale defitsiidile kitsamas mõttes, pidades silmas ajalookultuuri kaht, *poliitilist* ("ajaloolisuse poliitilise retoorika eripärad ja rahvusvahelised ühisjooned") ja *kognitiivset* dimensiooni (näiteks: "Kuidas mõjutab ajalooline uurimine mingi maa ajalookultuuri?"). Komparativismi rakendades näib olevat võimalik kõnelda mitte üksnes ajaloolise mõtlemise juurdumisest elupraktikas, vaid ka teatud elupraktikaid sisaldavas kultuuritüübis, kus oma elu mööda saadetakse (arvestades ühtlasi agraarse ja urbaanse argikultuuri erinevusi). Eesti ajalookultuuri kontsept ei peaks kattuma ajaloolise kirjanduskultuuriga ega olema "seatud" nn professionaalse objektiteaduse ajaloomõistega töötavate institutsioonide "tõerežiimile" (Foucault' mõttes); vrd M. Foucault, *Tõde ja võim* (1977) [tlk H. Krull]. – Vikerkaar 1992, nr 11, lk 31–49.

lülitada ka "kodeerimise" ja "poleemika" analüüsid ning arendada selle raames edasi kultuurikontakti teooriat, millega on töötatud peamiselt semiootilises ajaloo uurimises.⁷ Veel enam, see kultuurikontakti teooria tundub olevat vajalik ka "ajalookultuuri arengutrende" käsitleva programmi elluviimiseks. Näiteks ajaloolise spetsiifika muutumisele uusajal ehk historismi "geneetilise mõtlemisvormi" tekkimisele oli suureks eelduseks varauusaegne põhjapanev ja poleemiline kultuuri muutus, mida märgib kogunimetus "traditsioonide küsitavustamine" (humanismis, reformatsioonis, absolutismis).⁸ Kui postmodernismi võtta rüsenlikult, ajaloo-teooria "trendimääratlusena", siis geneetilisest vaatest ajaloole koos sellele omase võitleva metodologismiga on see trend juba "üle käinud". Rüsen diagnoosis kümne aasta eest Iggersi pühendusteosele kirjutatud artiklis "Postmodernne ajaloo-teooria" (1991): "Nii on uurimise metodoloogia asemel historiograafia poeetika, esteetika ja retoorika."⁹ Me võime seega eristada nüüd ka mitut tüüpi ajalookultuure või vähemalt modernset ja postmodernset ajalookultuuri. Just viimane on meile teatud moel uuesti meelde tuletanud Theodor Mommseni (1817–1903) sõnad tema kuulsast rektoraadikõnest (1874): "Ajaloikirjutaja kuulub võib-olla rohkem kunstnike kui õpetlaste hulka."¹⁰ Et humanitaar-*resp.* kultuuriteadustel, "eriti aga ajaloo-teadusel", on peale poliitilise funktsiooni samuti põhjust mõtestada lahti oma kunstiline funktsioon, "oma ilmsed ja varjatud esteetilised võimalused", ning avada ajaloo-probleeme lahendava teadusliku mõtlemise "esteetiline loomus",¹¹ oli ka positivismikriitiliste marksistide seisukoht.

Ka Rüsen ise on rikastanud ajaloo esteetikat, "sümboolse kommunikatsiooni" tasandi eristamisega "esteetilisest intentsioonist",¹² kuid ehk tuleks ajalookultuuri esteetilist mõõdet võtta tänapäeval ulatuslikumalt. Uued meediumid sulandavad tegelikkuse ja fantaasia teisiti inim-aega hõlmavaks, seda ajalooliselt visualiseerivaks mooduseks kui varem, esituv minevikupilt on humano- ja tehnoloogiline sulam. Ent nii on ka ajaloo muutumisel "millekski uueks" olemas tendents luua ajaloo esteetilise *resp.* poeetilise kultuuri valdkond kui teatav "meenutuse moodus". Kuigi 1990. aastail on väga palju räägitud teadusest esteetilise ja poliitikast kosmeetilise konstruktina, pole kindel, kas postmodernses ajalookultuuris toimub *aesthetic turn* nii jäägitult.

Arvan, et ajalookultuuri kontseptide tuginedes on mõttekas heita pilk veel ühe kategooria – ajaloo huvi – karjäärile akadeemilises diskursuses vähemalt alates 1950. aastate lõpust. Mõtlen siinkohal baltisaksa ajaloolase Reinhard Wittrami (1902–1973) samanimelist loengusarja *Ajaloo huvi* (1958),¹³ mis oma temaatiliselt haardelt otsekui ennetab "ajalookultuurile suunatud uurimispingutusi" Jörn Rüseni formuleeringus. Ka on Rüsen nimetanud Wittrami (koos Alfred Heussi ja Theodor Schiederiga) üheks juhtivaks isiksuseks, kes tema õpiajal andis Lääne-Saksamaa teaduskultuuris tugevaid impulsse süstemaatiliseks ajaloo teoreetiliseks tööks.¹⁴ Meetodilt on need kaks eri põlvkonda ja päritolumaailma kuuluvat ajaloolast mõistagi erisugused, Rüsen töötab struktuur-analüütiliselt, Wittram kriitilis-historistlikult, kuid ta jagab (Werner Conze) struktuurajaloo lähtekohti ning

⁷ J. Lotman, Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. Semiootiline aspekt (1983). – Id., Semiofsfäärist [koost. ja tlk K. Pruul]. Tallinn, 1999, lk 53–73.

⁸ K.-G. Faber, Ausprägungen des Historismus (1979). – K. O. Frhr. von Aretin/G. A. Ritter (Hg.), Historismus und moderne Geschichtswissenschaft. Europa zwischen Revolution und Restauration 1797–1815 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft 21). Stuttgart, 1987, lk 16.

⁹ J. Rüsen, Historische Orientierung (nagu märk. 1), lk 199.

¹⁰ Th. Mommsen, Rede bei Antritt des Rektorates (1874) [Über das Geschichtsstudium]. – Ders.,

Reden und Aufsätze (2., unveränd. Abdr.). Berlin, 1905, lk 11.

¹¹ A. Gulõga, Ajaloo esteetika [tlk M. Kivimäe]. Tallinn, 1980, lk 8; Id., Kunst teadusesajandil [tlk M. Jõgi]. Tallinn, 1982, lk 120.

¹² J. Rüsen, Die Rhetorik des Historischen (1989). – Ders., Historische Orientierung (nagu märk. 1), lk 35–47, siin lk 41.

¹³ R. Wittram, Das Interesse an der Geschichte. Zwölf Vorlesungen über Fragen des zeitgenössischen Geschichtsverständnisses (2., durchges. Aufl.). Göttingen 1963.

¹⁴ J. Rüsen, Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur. Frankfurt a. M., 1993, lk 362; 393 jj.

läheneb üha enam ajaloo ja kultuuri hermeneutilisele mõistmisele, toetades elu lõpul (Karlfried Gründeri) ajaloolise "refleksiooniteaduse" ideed.¹⁵ Igasugustesse kõrvutamistesse tuleb suhtuda ettevaatlikult, et mitte omistada ühe ajaloolase individuaalsusele seda, mis kumab läbi ajaloori vastu teise ajaloolase individuaalsusest, tema intellektuaalsest identiteedist. Nii ei soovi ma teha Wittramist mingil juhul Rüseni eelkäijat, vaid näen nende vahel üksnes segmente, lõigendeid, seda, mida tuleb mõttega ajasüvikust üles vinnata, olgugi tekstid füüsiliselt kõrvuti uurijalaua, mitte pelgalt vaimusilma ees. Probleem, milles peituvad ajalookultuuri filosoofilised algmed, on ajalooliste kategooriatega haaratavate seoste kompleksse probleem, mida Wittram nimetab "orienteerumiskatseks" oma viimases, XII loengus "Osa ja tervik",¹⁶ ja millega Rüsen tegeleb artiklis "Terviku osa" (1990),¹⁷ eristades kolme ajalooliste kategooriate gruppi ja neist omakorda "orienteerumisfunktsiooni" täitvaid kategooriaid, mis moodustavad ajalookultuuri teooria algaluse. Ent siinsamas muutub tajutavaks ajalookultuuri kõige suurem pretensioon, mida Rüsen mainib oma artiklis seoses Broszati ja Friedländeri debatiga: leida või luua mõtet, mida teadus "ei suuda oma vahenditega piisavalt kujundada". Niisiis, algul nimetatud ajalookultuuri mõisteline sünteesimine tervikvaldkonnaks taotleb seda, et olla *ajaloolise mõtteloome* paik, kusjuures teatud määral väljaspool metoodilist ajalooteadust.

Reinhard Wittram, kellele usund ja rahvus on siduvad suurused, teeb siin kogu oma 1945. aasta järgse ajaloolise skepsise *juures* ja võib-olla ka selle skepsise *tõttu* mõttelise hüppe uude ajaloometafüüsikasse, üleajaloolisuse sfääri, mis minu arvates probleemi lahenduskatsena on ebaõnnestunud. Ka väitega, et "igal rahval, niikaua kui tema solidaarsus ei ole täielikult hävitatud, on huvi oma ühise mineviku vastu", tuleb kaasa küsitavus: "Aga kas saame pöörata tagasi omaenda siiruse juurde, mis meil veel poole inimpõlve eest oli?"¹⁸ Jörn Rüseni programm on rohkem suunatud 1989. aasta järel toimunud sotsiaalsetele muutustele, oma teises artiklis "Mis on ajalookultuur?" peab ta mõtte küsimust "tegelikult ajalookultuuri kõige tähtsamaks küsimuseks".¹⁹ Rüsen käsitleb selle "mõtte" (*Sinn*) all "ajalooteadvuse meenu-

tustööle mõõduandvat historilist mõtet kui elupraktika orienteerumissuurst", nimelt sellises ühiskondlikus olukorras, kus religioon pole enam inimestele "üldiselt aktsepteeritud mõtte allikas". Nii annab ta mõttele sotsiaalselt integratiivse sisu, mida tuleb alles saavutada, ja sõnastab sellega omal kombel ajalookultuuri pealisülesande. Vastavalt juba eespool tehtud viidetele näen ma aga seda tänuväärset initsiatiivi olukorras, mida tähistame praegu "kultuurilise pluralismi" mõistega. Teisisõnu, ajalookultuur satub ajaloolise relativismi võimusesse niipea, kui ta asub kujundama siduvat mõtet, sest kuidas seda teha äärmusliku pluralismi tingimustes, milles igasugune konsensus on raske tulema? Nüüdisaja sotsiaalfilosoofias sageli "postmodernseks perspektiiviks" nimetatud vaade ühiskonnale lähtub just "radikaalsest pluralismist ja ulatuslikust relativismist".²⁰ Aga nõnda väljapaistev kirjanik nagu Hugo von Hofmannsthal (1874–1929), kelle 1890. aastate esseid tänases historismidiskursuses ajaloolased jälle tsiteerivad, sõnastas selle raskuse kui elulise ängistuse, hinnangute tõestamatuse, kogu maailmapildi pudeduse probleemi täpselt sada aastat tagasi (1901) kirjutatud väiketeoses *Üks kiri* selliselt: "Mul ei õnnestunud neid [inimesi ja nende tegusid] enam tajuda harjunud lihtsustava pilguga. Kõik mu ees lagunes osadeks, osad taas osadeks, ja miski ei lasknud end enam hõlmata ühte mõistesse." Põhiline on see, et tal "on täiesti kaotsi läinud võime millegi üle seostatult mõelda ja kõnelda", kõige suhtelisus on talle olemise "keeris", "mille kaudu viib tee

¹⁵ R. Wittram, Die Erheblichkeit der Forschung. Zum Problem der gesellschaftlichen Relevanz der Historie. – Saeculum XXIII, H. 3 (1972), lk 221–235, eriti lk 233.

¹⁶ R. Wittram, Der Teil und das Ganze. – Ders., Das Interesse an der Geschichte (nagu märk. 13), lk 150–162.

¹⁷ J. Rüsen, Der Teil des Ganzen. Über historische Kategorien (1990). – Ders., Historische Orientierung (nagu märk. 1), lk 150–167, eriti lk 165 jj.

¹⁸ R. Wittram, Das Interesse an der Geschichte (nagu märk. 13), lk 154 jj.

¹⁹ J. Rüsen, Historische Orientierung (nagu märk. 1), lk 230.

²⁰ H. van der Loo/W. van Reijen, Modernisierung. Projekt und Paradox. München, 1992, lk 193.

tühjusse".²¹ Et need sõnad pole ka ainult ja üksnes kirjaniku sisemise loomingukriisi dokument, nagu on arvanud mõned kirjandusteadlased, vaid kujutavad endast "historismi järel-duste kirjeldust moodsale ajaloolasele",²² millega Hofmannsthal on korranud Nietzsche modernsusanalüüsi, näitab seik, et kirjeldus on esitatud fiktiivse kirjana modernse teadus-mõtlemise ühele rajajale Francis Baconile.

Vastused historismi küsimusele, täpsemalt pluralismile, mis on historistliku relativismi "tänapäevane variant",²³ nagu ütleb õigesti Jörn Rüsen, on mitmesugused. Teid uute vastuste moodusteni kõlbab tähistama tema raamatu pealkiri "Ajalooline orienteerumine". Ajalookultuuri kategooria, mida tuleb ajaloolasel "jõustada uurides", et pääseda "veidrast kitsarinnalisusest", ei juhi aga meie tähelepanu lihtsalt kultuurile, vaid meie kaasaegsele multikultuurile. Ning pole ju ka välistatud, et ajalookultuuri jaotamine dimensioonideks on järgimisväärne initsiatiiv, avardamaks ajalookultuuri enda mänguruumi. Kuid see on juba mõne teise või siis järgmise kirjutise teema, aga tuleb tunnistada: ka teemana oleks seda väga keeruline ette võtta ilma fundamentaalse platvormita, mille rajamine on kahtlemata Jörn Rüseni suur teene ja sellena ühtlasi üks XXI sajandi algusaastate ajaloomõttele antud orientiir. Lyotard'i üleskutses "sõda terviklikkusele"²⁴ kõlab veel praegu nagu ajaloolise võitluse tees Habermasi pilkeks, kelle poole hoiab sellest võitlusteesist loobunud uue ajaloolise kultuuri tervikvaate taotlusega "ajaloo kui valgustuse"²⁵ dilemmasid kaaluv Rüsen. Kontsept, mida ta juba laiema leviku saanud ajalookultuuri märksõna all arendab, näitab ajaloolasele ka seda, et mõlemad ajatendentsid, *nii* ühtsus ja terviklikkus *kui* ka paljus ja mitmekesisus, mitte üks *või* teine, on ajaloolise mõtlemise väljakutsed.

Mart Kivimäe

²¹ H. von Hofmannsthal, Üks kiri (1902). – Id., Teed ja kohtumised [tlk A. Kaalep]. ("Loomingu" Raamatukogu 6/7.) Tallinn, 1974, lk 28–29.

²² O. G. Oexle, Meineckes Historismus. Über Kontext und Folgen einer Definition. – O. G. Oexle/J. Rüsen (Hg.), Historismus in den Kulturwissenschaften (Beiträge zur Geschichtskultur 12). Köln/Weimar/Wien 1996, lk 139–199, siin lk 160.

²³ J. Rüsen, Konfigurationen des Historismus (nagu märk. 14), lk 355.

²⁴ J.-F. Lyotard, Vastus küsimusele: Mis on post-modernsus? (1982) [tlk I. Raag]. – Akadeemia 2000, nr 7, lk 1430.

²⁵ J. Rüsen, Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens. Frankfurt a. M., 1990, lk 21–49 ja 252–257.